

Herman Strijbos

KERKEN

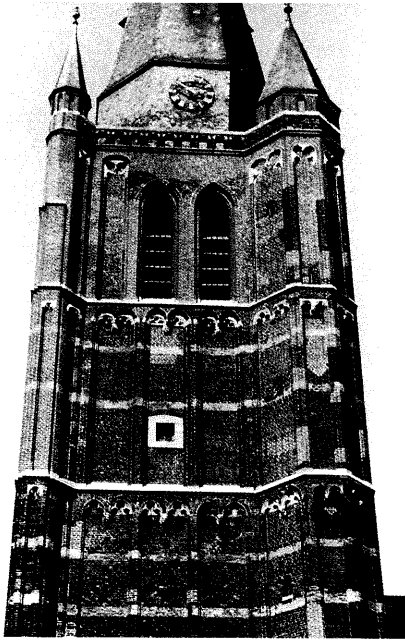
VAN HEREN EN BOEREN

**Bouwhistorische verkenningen
naar de middeleeuwse kerken
in het kwartier Kempenland**

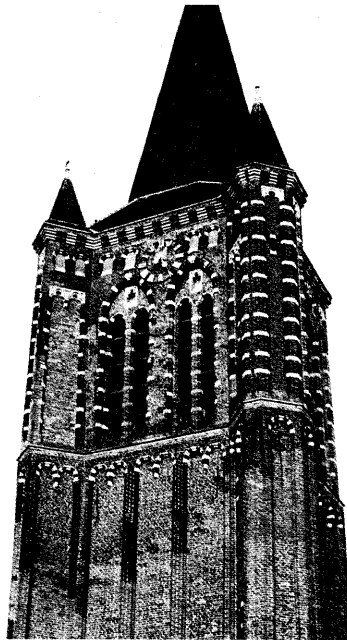
Stichting Brabants Heem

met medewerking van de
Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening

's-Hertogenbosch, 1995

Afb. 38 De toren van de kerk in Nederweert.

Afb. 39 De toren van de kerk te Son.

ontwerper aan het werk is geweest. In dit kader is het frappant dat de klokkeverdieping van de Sint-Janstoren in 's-Hertogenbosch en die van Boxtel ook veel overeenkomsten vertonen. Ook die zou eenzelfde hand kunnen verraden (afb. 32 en 33). Verder wijst een vergelijking van de foto's van de torens van Helvoirt en van Haaren (afb. 34 en 35) uit dat deze nagenoeg identiek zijn. Hetzelfde geldt voor de torens van Dongen en Goirle.

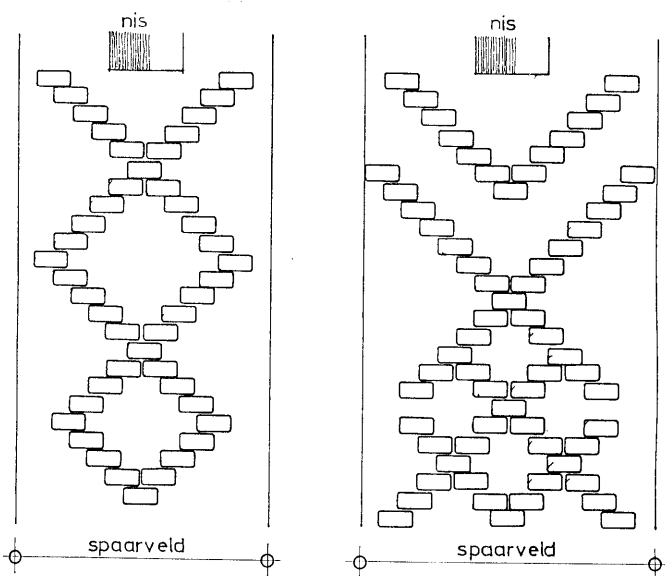
Vergelijking tussen het kwartier Kempenland en het gebied ten zuidwesten daarvan levert diverse tegenstellingen op. Zo zijn in de streek ten zuidwesten van de Kempen veel torens te vinden die over een groot aantal geledingen en vlakke gevels beschikken. Hier doet zich dan ook de invloed van de provincie Antwerpen gelden.

De kerk van Leende vertoont weer een duidelijke verwantschap met het Limburgse, zowel met het Nederlandse als met het Belgische. De toren heeft vele versieringen uitgevoerd in de mergelstenen van de handelsgotiek, vier spaarvelden in de tussengeledingen (afb. 36), een profiellijst onder de spits en een traptoren die met een steunbeer aangebouwd is. De kerk beschikt over gemetselde gewelven (afb. 37) waarin naast diagonaalribben ook ribben voorkomen die in de lengte door de kruin doorlopen, een typisch Limburgs trekje. Verder zijn er gebeeldhouwde consoles onder de gewelven van de dwarsbeuken te vinden. Ten slotte heeft de kerk kolommen van blauwe Maaslandse steen (afb. 37).

In dit verband verwijzen we ook naar de toren van Nederweert (afb. 38), naar de Maaslandse kolommen van de Sint-Martinuskerk van Weert en naar de toren van Tongerlo bij Bree in Bel-

gisch Limburg. Limburgse invloeden zijn ook aan te wijzen aan de torens van Peer en die van Lommel. Of moeten we in dit geval spreken van Loonse invloeden? Maar als die invloeden Loons zijn, waarom is er dan zoveel van terug te vinden aan de toren van Son (afb. 39)? Omdat Leende in het graafschap Loon lag en omdat bovendien de begevingrechten en de daarbij behorende tienden van de kerk aan het convent van Keizersbosch toekwamen, zijn relaties met het tegenwoordige Limburgse aanwijsbaar. Voor Son geldt dit echter niet. Niettemin komen in Son aan de toren vele ornamenten in mergelsteen voor zoals bijvoorbeeld afdekstukken van bogen in driepasvorm in de boogvelden boven de galmgaten, een profiellijst onder de voet van de spits en consoles in de vorm van behakte kopjes onder de dubbele boogjes onder de spaarvelden van de tweede torengeleding. Deze tweede geleding heeft drie spaarvelden naast elkaar, een groot aantal voor een dergelijke smalle toren. De zuid-westelijke steunbeer is, net zoals in Leende, aaneengebouwd met de traptoren.

Ook de middeleeuwse kerken in het Peelland kenmerken zich door een eigen vormtaal. Hierop is al eerder gewezen door J. van Laarhoven in zijn inleiding bij de publikatie van de tekeningen van Hendrik Verhees¹⁷. Zo komt in het Peelland het basilicale kerktype meer voor dan in het kwartier Kempenland. Verder was het in het Peelland gebruikelijk ter weerszijden van de ramen van de lichtbeuk blindnissen aan te brengen boven de daken van de zijbeuken. Het aantal voorbeelden hiervan is zeer groot en we beperken ons dan ook tot slechts enkele: Asten, Bakel, Deurne (vóór de verbouwing in de vorige eeuw), Geffen, Rosmalen, Veghel, Tongelre (afb. 255 en 256)

Afb. 99 Sint-Jan Baptist, Duizel. Metseltekens in de spaarvelden ter weerszijden van de westingang.

In de maatvoering vertoont de toren allerlei onregelmatigheden. Zo is de indeling van de westgevel, wat de eerste en de derde geleding betreft, niet symmetrisch in het gevelvlak geplaatst. De ingangsnis staat ongeveer tien centimeter te ver naar links; deze slordigheid moest de metselaar zien op te lossen door het spaarveld links van de ingang tien centimeter smaller te maken dan rechts. Ook de klokkeverdieping vertoont een vergelijkbare meetfout.

Metseltekens

In het kwartier Kempenland zijn de torens van Duizel en die van Lommel de enige waaraan metseltekens voorkomen. Ze zijn in onze streek uitgevoerd in gesinterde baksteen. Enkele metseltekens van Duizel zijn afgebeeld in afb. 98 en 99. De Duizelse toren vertoont er echter meer, tot zelfs aan de klokkeverdieping, omlopend om de noord-westhoek onder de dakvoet waar zich een dubbel diagonaalkruis bevindt. Op de betekenis van de metseltekens in het algemeen gaan we in dit verband niet in, maar verwijzen we naar de publikaties daarover van W. Knippenberg en van ondergetekende.⁵¹ Naar één teken willen wij echter wel verwijzen, namelijk het teken in de vorm van een toren in de zuidgevel. Gelijksortige tekens komen ook voor in Hilvarenbeek, Domburg en Loon-op-Zand. Het teken in Duizel zou verband kunnen houden met de schepenbank van Eersel, waaronder ook Duizel ressorteerde, en waarvan een drietal voorkomt in het huidige gemeentewapen van Eersel. Zoals ook elders, bijvoorbeeld in Loker in Vlaanderen, heraldische tekens als metseltekens zijn aangebracht, zou ook de toren-

vorm in de gevel van de Duizelse toren een heraldisch teken kunnen zijn. Maar evengoed valt de betekenis van dit teken te zoeken in een ander verband. De toren is immers ook het gebruikelijke attribuut van Sint-Barbara. Een altaar aan die heilige toegewijd of een weldoenster die die naam droeg zouden ons dichter bij een verklaring brengen.

Aan de voet van de toren van Duizel heeft tot nu toe helaas geen archeologisch onderzoek plaatsgehad. Doordat op de plaats waar de kerk heeft gestaan inmiddels veel graven zijn aangelegd, is te verwachten dat er veel archeologisch materiaal verloren is gegaan. Te gemakkelijk is men er van uitgegaan dat daar niets meer te vinden zou zijn. Uit eigen globale onderzoeken moeten wij echter afleiden dat er een tiental jaren geleden waarschijnlijk nog funderingen aanwezig moeten zijn geweest.

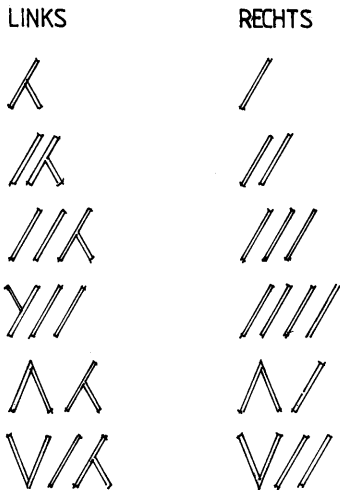
Sint-Willibrorduskerk, Eersel

Het begevingsrecht over de parochiekerk van Eersel⁵² werd vandoors door de abt van Echternach uitgeoefend. Blijkens een kopie van een akte verwierf de abdij van Echternach al in 712 bezittingen in Eersel. Niettemin was de Eerselse Sint-Willibrorduskerk een *quarta capella*, een kerk van zeer bescheiden rang, maar wel een zelfstandige parochiekerk.

De kerk was niet gelegen aan de markt, zoals kon worden verwacht, maar op een afstand van circa 10 minuten lopen daarvan, in de richting van de buurtschap Schadewijk. De aanwezigheid van de huidige toren, die ouder is dan de kerk en van ongeveer 1400 moet dateren, wijst er op dat de kerk al veel langer op die plek moet hebben gestaan. Archeologisch onderzoek zal moeten uitwijzen of rond de kerk een middeleeuwse nederzetting aanwezig is geweest. De excentrische ligging heeft in het verleden aanleiding gegeven tot de veronderstelling dat kerken werden gebouwd op een centrale plaats tussen de buurtschappen die deel uitmaakten van de parochie. Deze hypothese is door het stelselmatig nederzettingsonderzoek in het kader van het Kempenproject van de laatste jaren achterhaald.

Kerkepaden

De excentrische ligging van een kerk moet de reden zijn geweest tot het ontstaan van kerkepaden, ofschoon ook vanuit afgelegen buurtschappen menig kerkepad is ontstaan, zoals vanuit Bergeyk of Riethoven. De meeste van die kerkepaden zijn in onze eeuw verdwenen door de uitbreidingen van de dorpen. In Eersel liep tot na de Tweede Wereldoorlog nog een kerkepad van de Markt via de akkers naar de kerk. Een deel van dat kerkepad is gelukkig gehandhaafd en niet voor de uitbreiding van Eersel opgebroken. Ook liep er vanaf de Markt een andere route naar de kerk: via de Dijk en de Kerkstraat. Deze

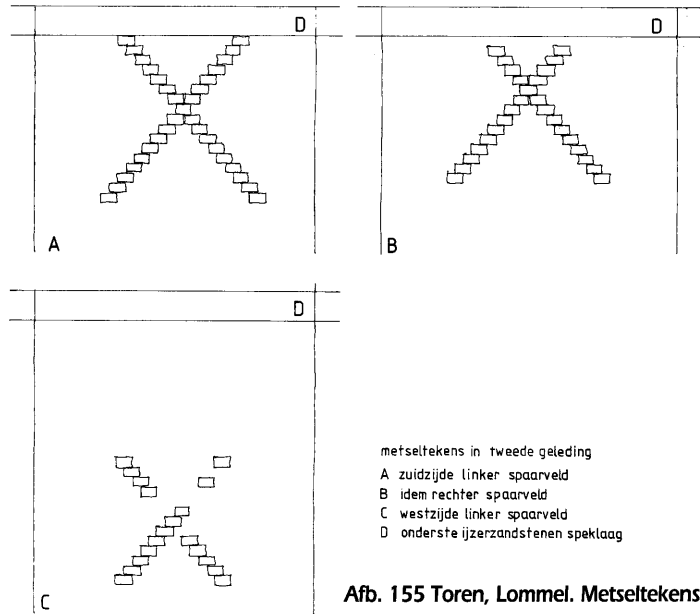
Afb. 154 Toren, Lommel. Telmerken aan de klokkestoel.

tie van een klokkestoel was dat ook wel nodig: de verschillende houten onderdelen moesten immers op de grond worden klaargemaakt om vervolgens boven in de toren tot een geheel te worden samengevoegd.

Metseltekens en grafkruisen

Aan de Lommelse toren komen enkele diagonaalkruisen in gesinterde baksteen voor (afb. 155). In tegenstelling tot het kwartier Kempenland, waar dit soort tekens alleen voorkomen in Duizel, in Lommel en in Woensel, zijn ze nabij Lommel veelvuldig te vinden, zoals bijvoorbeeld bij de kerken van Olmen, Balen, Peer, Sint-Huibrechtslille en die van Kaulille. In Balen-Schoor vinden we ze aan de kapel en in Balen-Schoorheide aan de voormalige schepenbank. Maar hoewel we deze algemeen voorkomende tekens niet kunnen rekenen tot de regionale kenmerken, valt wel te constateren dat ze vooral in het huidige Belgisch-Limburg opvallend veel voorkomen.

De T-kruisen onder de aanzet van de overspannende bogen van de galmgaten doen denken aan grafkruisen zoals die met name in het Limburgse, maar ook elders te vinden zijn, al of niet in het verband met metseltekens. Ze komen voor in mergelsteen, in blauwe Ardenner steen en in witte kalksteen, zowel in de vorm van een latijns kruis als in de vorm van een T-kruis. Toch lijkt het er op dat in Lommel de T-kruisen geen hergebruikte grafkruisen zijn, maar speciaal zijn gemaakt voor de toepassing onder de bogen van de klokkeverdieping.

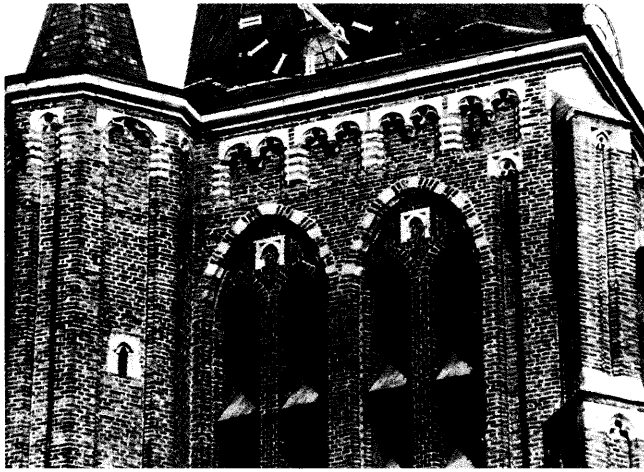

Afb. 155 Toren, Lommel. Metseltekens in de vorm van diagonaalkruisen.

Verwanten van de Lommelse toren

Hoewel Lommel wel tot het kwartier Kempenland behoorde, vinden we in deze streek geen vergelijkbare torens terug. Wel zijn elders onderdelen van de toren terug te vinden, zoals de opzet van de galmgaten en die van de westelijke ingang. In Noord-Brabant en in het gebied ten zuiden van de grens tussen Nederland en België zijn de bedoelde galmgaten op grote schaal toegepast, zij het in allerlei varianten. Op de overeenkomsten tussen de westingang van de Lommelse toren en die van de torens van Peer en Steensel hebben we al gewezen. Ten aanzien van de handelsgotiek in mergel en de geprofileerde lijst op de gemetselde romp onder de voet van de spits zijn echter wel overeenkomsten te constateren in een min of meer samenhangend gebied. Voor dat gebied lijken de torens van Leende (afb. 162), Son (afb. 163) en Nederweert (afb. 164) als de buitenwachten te figureren. Duidelijke verwantschap is vooral ook terug te vinden aan een aantal torens nabij Lommel, namelijk de torens in Olmen (afb. 160), Peer (afb. 157), Balen (afb. 159) en in Mol (afb. 158).

De spitsboogfriezen met de lange druipers tussen de drie boogjes die de muurdammen aan de tweede geleding van de toren van Lommel verbinden, vinden we ook terug in Olmen (in de derde torengleding), in Mol (in de tweede en in de derde geleding) en in Balen (in de tweede en in de derde geleding). In Vorst (afb. 161) vinden we hetzelfde motief terug, maar dan met vier in plaats van drie boogjes, en wel aan de derde, vierde

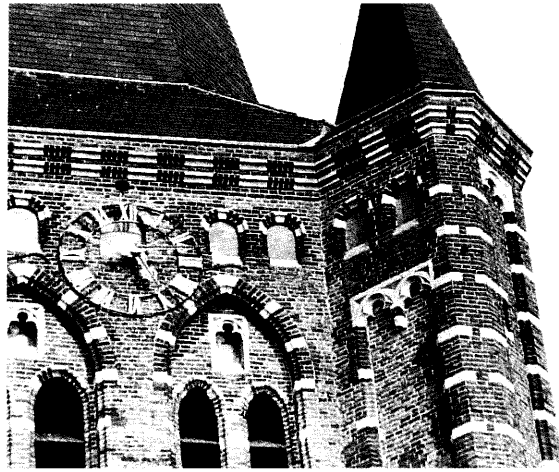

Afb. 162 Kerktoeren, Leende. Klokkeverdieping met versieringen en consoles van mergelsteen. De traptoren tot één geheel versmolten met de zuid-westelijke steunbeer. Onder de voet van de spits een profiellijst.

en vijfde torengleding. Nu heeft de toren van Vorst zes geledingen, hetgeen naar meer westelijk gelegen gebieden in de provincie Antwerpen verwijst. De in de nabijheid van Lommel gelegen toren van Peer vertoont juist niet het motief van de spitsboogfriezen aan de geledingen van de romp. Maar de torens van Lommel en Peer zijn beide weer rijkelijk voorzien van elementen uit de mergelstenen handelsgotiek, terwijl daarvan bijzonder weinig is terug te vinden, een enkel elementje daargelaten.

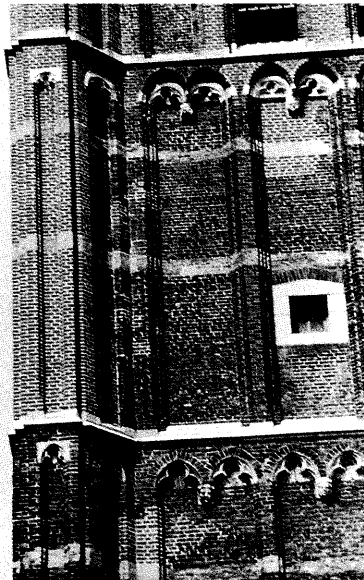
Opvallend is dat de kleine nisjes in het boogveld van de galmgaten die we in Lommel constateerden, verder alleen nog voorkomen in Leende en Son, zij het dat ze daar als een geheel uit één blok mergelsteen zijn gehakt en ingemetseld. De toren van Lommel vertoont echter weer een geheel andere gevelindeling als de torens van Son, Leende en de daaraan verwante toren van Nederweert.

Er zouden nog meer vergelijkingen tussen de verschillende torens kunnen worden gemaakt, maar die leveren hetzelfde complexe beeld op. De overeenkomsten die te maken hebben met relaties met betrekking tot de handel in mergelsteen zeggen meer over de beschikbaarheid van bepaalde elementen dan over een bewuste stijlkeuze. In feite worden daarmee stijlvormen uit andere gebieden geïmporteerd. Alleen andere kenmerken, zoals het aantal geledingen en het voorkomen van bepaalde versieringen in baksteen, kunnen samenhangen met een regionale traditie of de school waarin de kerkbouwmeesters zijn gevormd. Bovendien moeten we de invloed van opdrachtgevers, die deels uit de maatschappelijke bovenlaag moeten hebben gestamd en met hun hogere graad van ontwikkeling ongetwijfeld hun voorkeuren hebben gehad, in onze overwe-

Afb. 163 Kerktoeren, Son. De versieringen in mergelsteen, de profiellijst onder de dakvoet en de met een steunbeer aangebouwde traptoren zoals in Leende zijn ook hier te zien.

gingen betrekken. Maar we mogen niet verwachten dat de invloed van opdrachtgevers zo ver ging dat ze de hand van de ontwerpers en de ambachtslieden stuurden. Er moet onderscheid worden gemaakt tussen de veel globalere invloed van opdrachtgevers en de inbreng van de man op de steiger. Duidelijk is dat er nog heel wat studie moet worden verricht naar de invloeden die een rol hebben gespeeld bij het ontwerpproces: Wie deed zijn invloed gelden, waarin uitte zich dat en wat werd daarmee beoogd?⁶⁸

Afb. 164 Kerktoeren, Nederweert. Ook hier weer de versieringen in mergelsteen.